

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ "7" SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN SEMANTİKASI

Bir çox dilşünas alimlərin gəldikləri qənaətlərə əsasən (2., səh. 176-179) məlum olur ki, dilçilik ədəbiyyatlarında say tərkibli frazeoloji vahidlərin istifadə qaydası çox dar çərçivədədir. Bu bir çox saylara şamil olunur. Müəyyən saylar vardır ki, onların iştirakı məhz frazeoloji vahidlərdə (vahidlərdə) müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Bu saylardan " *bir, iki, üç, yeddi, qırx, yüz, min* daha çox məhsuldar" saylar hesab olunurlar. Düzdür digər saylar da işlənir, amma onlar kifayət dərəcədə deyillər.

R.Xəlilova görə Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlərin bir növünün də say tərkibli söz birləşmələri təşkil edir. (3., səh. 74).

Digər bir rus tədqiqatçısı Rojayski A.Y. isə say tərkibli frazeoloji vahidlərdən bəhs edərkən, xüsusilə "*yeddi*" miqdar sayının bir çox dillərdə frazeoloji vahidlərin yaranmasında müstəsna rolunun olduğunu vurğulamış və onun çox məhsuldar bir say olduğunu qeyd etmişdir. (4.)

Azərbaycan dilində işlənən frazeoloji vahidlər əsasən iki sahədən formalaşır: 1. Miqdar saylarından; 2. Qeyri-müəyyən miqdar saylarından.

Onu da qeyd etmək ki, qeyri-müəyyən miqdar saylarından düzələn frazeologizmlərə az təsadüf olunur. Bu özünü həm danışıq dilində, həm də əsərlərdə göstərir. Bu zaman əsasən "az", "çox" və "xeyli" sözlərindən istifadə olunur. "Xeyli" sözü demək olar ki, işləmir, onu "çox" sözü əvəz edir.

Qeyri-müəyyən saylara nisbətən miqdar sayları ilə işlənilən frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Belə ifadələrdə bir say bəzən də iki say iştirak edir. Bu baxımdan tərkibində say olan frazeoloji vahidləri müəyyən qrup halına salmaq olar. 1. Tərkibində bir sayı olan frazeoloji vahidlər; 2. Tərkibində iki və daha artıq say olan frazeoloji vahidlər.

"7" say tərkibli frazeologizmlərə daha çox idiomlar şəklində təsadüf olunur. Ona görə ilk öncə "7" say tərkibli ifadələrin yaranmasına səbəb olan amillərin haradan qaynaqlandığını araşdıraq. Demək olar ki, frazeoloji vahidlərdə idiomlara ona görə çox rast gəlmək olur ki, atalar sözləri və zərb-məsəllər də bəzən idiomlar şəklində özünü göstərir. Bunları ayırmaq çətinlik yaradır.

İdiomlar kommunikativ dil vahidləridir. Çünki onlar leksik tərkibinə və qrammatik quruluşuna görə dildə hazır şəkildə işlənmiş dil vahidləridir. İdiomarda işlənən məfhumlar dolayı yolla ifadə olunduğuna görə onlar təkcə leksik vahid kimi deyil, həm də nitqdə canlılıq və obrazlılıq ifadə edir.

İdiomlarda insanlar özünəməxsus fikirlərlə keçirdiyi həyat tərzini ifadə edirlər: "**Be in seventh heaven**"-"Çox xoşbəxt olmaq, özünü göyün yeddinci qatında hiss etmək". İngilislərdə belə bir ifadə və ya inanc vardır ki, guya göydə yeddi səma,yəni yeddi qat vardır. Allah və mələklər ən yüksək ali qatda, yəni yeddinci qatda yaşayırlar. Məhz bu inamdan da belə bir idiom ifadə formalaşmışdır. Bundan da aydın olur ki, bu və ya buna bənzər idiomlar təsadüfən yaranmayıb.

Şübhəsiz, hər bir idiomun tarixini, onun kökünü, həmin dilin daşıyıcıları bilmir və ümumiyyətlə bunu bilmək belə vacib deyildir. Orjinal hərfi mənə yalnız etimoloqlara məlum olsa da, belə ifadələr işləndikcə yaddaşlara həkk olunur. Onları işlədərkən, tərkibindəki sözlərin ayrı-ayrı mənaları deyil, idiomun bütöv mənası əsas götürülürək fikir ifadə olunur. Bu zaman hansı qrammatik və semantik xüsusiyyət əsasında idiomun yaranması deyil, onun yalnız müvafiq situasiyaya uyğunluğu vacib hesab edilir. Bu bərdə tədqiqatçı Günel İzzəddin qızı Yusifova özünün yazmış olduğu dissertasiya işində ətraflı məlumat verilmişdir. (5., səh. 35).

Bir çox tədqiqatçılar idiomları əsasən iki xüsusiyyətli hesab edib, bunu öz tədqiqat əsərlərində də bənzər ifadələrlə sübut etməyə çalışırlar: 1. leksik-mürəkkəbli (yəni idiomun ən azı iki leksik vahiddən ibarət olması). 2. Tək minimal semantik vahid Məsələn: *All at six and seventh* (1., səh 17)-idiomunda ümumi mənə belə ifadə olunur- "Mən deyirəm həmdən-həmə, sən deyirsən dəmdən-dəmə" və yaxud "Kimisi Əli deyir, kimisi Pırvəli". Kontekstdən götürüldükdə "All" sözü mücərrədlik bildirən semantik tərkibi özündə ehtiva edir.(six and seventh) Bunlar isə ayrı-ayrılıqda say tərkibli ifadələrdir "6" və "7" rəqəmini bildirir. Birlikdə isə işlənərək öz leksik mənasını itirir və semantik tərkib bildirir. Tərcümədə də məcazi mənada işlənilir. Burada işlənən tərcümə sözbəsöz deyil, kəsb etdiyi mənə əsasında baş verir. Bu zaman da leksik mürəkkəbli baş verdiyinə görə semantik xüsusiyyət meydana çıxmış olur. Belə birləşmələrdə tərkibi hissələr bir neçə sözdən ibarət olsalar da, daxili birlik nümayiş etdirərək tək bir sözə malik olur və onun yerinə yetirdiyi funksiyayı yerinə yetirir. Yox əgər burada işlənən "All" mücərrəd ifadəsi ən kiçik element kimi (semantik cəhətdən) götürülürsə, bu baxımdan işlənən idiomun leksik xüsusiyyəti ortaya çıxmış olur.

Məzmunlardan göründüyü kimi belə məsələlər çox mübahisəlidir. Müxtəlif tədqiqatçılar müxtəlif mövqələr bildirirlər. U.Vaynrayx öz araşdırmalarında idiomatikliyi semantik quruluş, sintaktik quruluş və tərkib hissələrinin semantik xüsusiyyətləri fonunda müəyyən etməyin mümkün olmadığı mürəkkəb ifadələrin işlənməsi kimi xarakterizə edir. (6., səh. 23; 81). Digər tədqiqatçılardan olan İ. Melçukunda idiomatiklik bərdə çox maraqlı fikirləri var. İ. Melçuka görə insanlar sözlə deyil frazemlərlə danışırlar Bu isə o mənəni verir ki, bir çox dillərdə istifadə olunan və leksem-lərdən ibarət olan bir çox ifadələr sərbəst birləşmələr deyil, sabit, daşlaşmış frazalardır. İ.Melçuka görə frazemlər sabit frazeologizmlərdir. (frazalardır). Amma bununla yanaşı onun bu tədqiqatında təkcə idiomlar deyil, həmçinin digər frazeoloji vahidlərdən də istifadə olunur. Melçukdan başqa digər tədqiqatçılar da bu fikirlərlə razılaşırlar.(7., səh.167; 232)

Digər bir tədqiqatçı S.İ. Abakumov isə idiomlarda əsasən beş xüsusi əlamətin olduğunu bildirir.

1. İdiomlar sözlərin birləşməsindən ibarətdir. 2.İdiomlar tam mənə ifadə edir. 3.Tam mənənin idiomun tərkib hissələrinin nominativ mənəni olmaması 4. İdiomlar leksik və sintaktik cəhətdən parçalanmır. 5. İdiomlar başqa dillərə hərfən tərcümə olunmur. (8., səh. 19)

Hər üç tədqiqatçı özü-özlüklərində haqlıdırlar. Amma bizim fikrimizcə idiomların belə xarakterizə olunması o halda özünü doğruldar ki, belə ifadələr sırf idiom xarakterli olsun. Biz isə yuxarıdakı qeydlərimizdə bildirmişdik ki, bəzi atalar sözləri və zərb-məsəllər də idiom kimi xarakterizə olunur. Ona görə də tədqiqatçıların gəldikləri bu qənaətlər ancaq ingilis və ya rus dillərindəki idiomlara xas olan xüsusiyyətlər toplusunda mövcud ola bilər. Unutmaq olmaz ki, frazeologiya təkcə ingilis və rus dillərində deyil, dünya dillərində mövcuddur. Məsələn ola bilər ki, tədqiqatçıların gəldikləri qənaətlər Azərbaycan dilində işlənən frazeologizmlərdə özünü göstərmiş olmasın. Çünki, Azərbaycan dilində işlənən atalar sözlərini və zərb-məsəllərini bir-birindən ayırmaq çox çətinlik yaradır. Bu haqda da, Azərbaycan dilçilərinin özünəməxsus fikirləri var. Məsələn "*Yeddi fərsiz oğuldan bir fərlı qız yaxşıdır*". Bu frazeoloji vahidi, tədqiqatçı Ə.Hüseynzadənin özü belə müəyyənləşdirməyə çətinlik çəkib. Bizim

fikrimizcə isə bu atalar sözü deyil, zərb-məsəldir və bunun ingilis dilinə tərcüməsini olduğu kimi vermək mümkündür deyil. Bu digər Azərbaycan atalar sözü və zərb-məsəllərə də şamil oluna bilər.

1. **İlan yeddi qardaş olar.**
2. **Yeddi dəfə ölç, bir dəfə biç.**
3. **İnsan yeddində nə isə yetmişində də odur.**
4. **Yeddi gündə bir bazar, onu da dərviş pozar.**
5. **Bir dəliddən yeddi məhəlləyə zərər dəyər.** (9., səh. 78; 140; 170; 260; 486).

Ola bilsin ki, İngilis dilində işlənən atalar sözü və zərb-məsəlləri, eləcə də aforizmləri və hikmətli sözləri, idiomları Azərbaycan dilinə tərcümə edən zaman heç bir mənə uyğunluğu olmasın. Bu zaman əsas güc tərcüməçinin üzərinə düşür. Yəni tərcüməçi elə bir uyğunluq tapmalıdır ki, qismən də olsa Azərbaycan dilindəki frazeologizmlərə bənzəsin. Bu zaman isə ingilis dilində olan frazeologizmlər (idiomlar, atalar sözləri, zərb-məsəllər, aforizmlər) olduğu kimi işlənməyə bilər. Yəni atalar sözü-atalar sözü kimi, idiomlar-idiomlar kimi, zərb-məsəllər-zərb-məsəllər kimi deyil, idiomlar-atalar sözü kimi, atalar sözləri-idiomlar kimi, zərb-məsəllər-idiomlar kimi və ya atalar sözləri kimi işlənsin. Məhz bunun özü yuxarıdakı fikirlərimizin (tədqiqatçılar haqqında) təsdiqi kimi təzahür edə bilər. Bunun daha dəqiq sübutu aşağıdakı ingilis dilində işlənən atalar sözləri, zərb-məsəl və idiomların Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı özünü təsdiq edəcəkdir.

1. **Keep a thing seven years and you will find a... use for it**-Saxla zamanı gələcək zamanı və yaxud hər şeyin öz vaxtı var. (1., səh 301)
2. **One year seeding makes seven years weeding**-Bir ilin toxumu, yeddi ilin əlaqə otunu bitirir. (1., səh 409)
3. **Rain at seven, five at eleven**-Hər yaman günün bir yaxşı günü də olur. (1., səh. 434).
4. **When you go for a trip, which is one day long, it is bread for seven days you should take along** – Bir günün səfərinə bir həftəlik azuqə gərək; ehtiyat ığidən yaraşığıdır (1., səh. 318).
5. **You should know a man seven years before you stir his fire//. You make poke a man's fire after you are known him seven years, but not before** – Yaxından tanımadığın adamın işinə qarışma (10., səh. 379).

Tərcüməçi A.Abbasov özünün yazmış olduğu lüğətdə bunları əsasən atalar sözləri və zərb-məsəllər kimi qələmə almışdır və tərcüməsini də ona uyğun olaraq vermişdir. İndi isə ingilis dilində işlənən idiomlara nəzər yetirək.

- **Seventh heaven** – a situation of great happiness – xoşbəxtlik.
- Məsələn. The woman has seen **in seventh heavens** since she moved to the new department – Qadın yeni mənzilə köçdüyünə görə özünü xoşbəxt hiss edirdi.
- **At six and seventh** – in a state of confusion – çalışqanlıq içində.
- **Twenty – four – seven** – Yeddi günün 24 saati. This term refers to something which is available or happens twenty-four hours a day, seven days a week.

Məsələn, The tourist office provided a list of 24 supermarkets in the area – Turistlərin ofisini ərazidə olan supermarketlər yeddi günün iyirmi dörd saati təmin etdi (11).

Bütün bu misallarda da görürük ki, bəzi hallarda (demək olar ki, bu bəzən də çoxluq təşkil edir) istifadə olunan söz öz həqiqi mənasında işlənmə xüsusiyyətlərini tamamilə itirir və hal-hazırkı zamanda dildə işlədilsə ancaq məcazi mənada idiomatik birləşmə daxilində işlədilir. Bununla bərabər idiomlar həm də bir semantik vahid kimi istifadəyə malikdir. Bir çox tədqiqatçılar, məsələn, U.Vaynrayx, A.Kunin, Ç.Fernando (12., səh. 163) idiomları yarımqruplara ayırmışlar. İdiomların bir çox yarımqruplara ayrılması onların müxtəlif növ xarakterlərindən irəli gəlir. Bu xarakterik xüsusiyyətlərə əsasən U.Vaynrayx idiomları 2 hissəyə ayırmışdır. 1. İfadələrin idiomatikliyi; 2. Dildə sabit formada işlədilən birləşmələr. O, belə birləşmələri yalnız sabit birləşmələr adlandırır və onların heç bir idiomatiklik və ya frazeoloji xüsusiyyətə malik olmadığını göstərir (6., səh. 23-27).

A.Kunin frazeologiyasını aşağıdakı struktur-semantik qruplara bölmür.

1. Nominativ;
 2. Nominativ – kommunikativ;
 3. Nida və modallıq ifadə edən birləşmələr;
- Ç.Fernando isə idiomları üç yarımqrupa bölmür:

1. Pure idioms;
2. Semi idioms;
3. Literal idioms.

İdiomları bu növ yarımqruplara ayırmaq cəhdləri müxtəlif növ idiomların xarakterindən irəli gəlir. Belə ki, bəzi idiomlar semantik baxımdan tamamilə qeyri-müəyyən, digərləri isə tərkib hissələri əsasında qismən anlaşılabilir olur. Bu baxımdan tərkib hissələri əsasında şərh edilə bilməyən idiomları ayırmaq mümkündür. Aparılan tədqiqatların rəngarəngliyi də məhz bu xüsusiyyətlərin aşkar olunması səpkisində olmuşdur, çünki bu xüsusiyyətlər təkcə semantik baxımdan deyil, eləcə də sintaktik edilə bilər (5., səh. 65).

Bəs idiomatikliyin özü nə vaxt yaranır? – İdiomatiklik əsasən forma, mənə və kontekstin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranır. İdiomların semantik bütövlüyü isə o zaman baş verir ki, yüksək idiomatik xüsusiyyətə malik olanı daha az idiomatikdən və ya idiomatik olmayandan fərqləndirmək mümkündür olsun. Bütün bu qeyd olunanlardan isə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, müasir ingilis dilində və eləcə də Azərbaycan dilində işlənən sabit söz birləşmələri həm semantikasına, həm də forma xüsusiyyətlərinə görə daha çox maraqlıdır. Belə birləşmələr həm semantikasına, həm də forma xüsusiyyətlərinə görə daha çox maraqlıdır. Belə birləşmələr hər iki dilin lüğət tərkibinin ən zəngin bir qismini təşkil edir. Onlar məfhumu məcazi yolla ifadə etsələr də, öz miqdar etibarını ilə həm qeyri-məhdud, həm də çox geniş bir sahəni əhatə edir. Buradan da belə nəticəyə gəlik ki, frazeoloji vahidlər hər bir dilin zəngin ifadə vasitələri olmaqla o dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bunlar içərisində isə əsas yerləri, idiomları, atalar sözləri və xalq məsəlləri (zərb-məsəllər) tutur.

Ədəbiyyat

1. A.Abbasov. English – Russian Azeri proverbs. Bakı, 2018, AzTu-nun mətbəəsi, 568 s.
2. Bayramov.H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları Bakı, Maarif. 1978. 176-179; Murtuzayev İ.N Axundovun Komediyalarının dil və üslub xüsusiyyətləri(frazeoloji materiallar əsasında) Bakı "Azərşəf"1962.114.s
3. R.Xəlilov. Sözlər. Bakı, Azərşəf, 1975, 74 s.

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT.

4. Рожайский.А.Я. Устойчивые словосочетания с глаголом смежнест современном туретском языке. Автореферат ...Тбилиси 1968
5. G.İ.Yusifova. İngilis dili idiomlarının leksik semantik və koqnitiv xüsusiyyətləri. Dissertasiya, Bakı, 2015.
6. Weinreich.İ. Problems in Analysis of Idioms Substance and Structure of Language. Berkeley and Los Angeles: University of California press.1969. 232 s.
7. Melchuk İ. Phrasemes in language and phraseology in linguistics/Everaest M., J Van der Linder, A.Schenk, R.Schreuder. idioms: Structural and psychological perspectives, New Jersey: Lawrence Erlbaum, 1995, pp. 167; 232).
8. Абакумов.С.И.Современный рус ский литературный язык. Учебник. Пособие для пед. и. учит.ин-тнов. Москва. сов. наука. 1942. 184 s.
9. Hüseyinzadə Ə. Azərbaycan atalar sözü, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər. Bakı, Yazıçı, 1981, 366 s.
10. Abbasov A.O. İngiliscə - Azərbaycan atalar sözü və zərb məsəlləri lüğəti, Bakı, Turan evi, 2009, 470 s.
11. <http://www.idiom.connection.com/number.html>
12. F.Chitra Idioms and idiomacity. Oxford. Oxford University press, 1970, 360 s.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, say tərkipli ifadələr, idiomlar, atalar sözləri, zərb məsəllər, hikmətli sözlər, semantika, semantik xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: фразеологические единицы, числовые выражения, идиомы, пословицы, барабаны, слова мудрости, семантика, семантические особенности.

Key words: phraseological units, numerical expressions, idioms, proverbs, drums, words of wisdom, semantics, semantic features.

Xülasə

Son dövrlərdə frazeoloji vahidlərin tədqiqi problemləri önə çəkilməkdədir. Buna səbəb isə hələ də müxtəlif tədqiqatlar arasında frazeoloji vahidlər haqda yetkin bir qərara gəlinməməsidir. Kəmiyyət tərkipli frazeoloji vahidlər tam olar hələ də araşdırılmadığından belə profillər ortalığa çıxacaqdır. Digər bir səbəb isə dilə daxil olan yeni-yeni ifadələrdir ki, bunların da nə dərəcədə frazeoloji vahidlər sisteminə daxil olub – olunması aktual problem olaraq qalmaqdadır.

Резюме

В последние годы проблемы изучения фразеологизмов были подняты. Причина этого заключается в том, что до сих пор нет зрелого соглашения между различными исследованиями фразеологизмов. Профили будут опубликованы, хотя количественные соединения еще не полностью изучены. Другая причина - новые выражения в языке, в какой степени они включены в систему фразеологических единиц - остаются ли они актуальными или нет.

Summary

In recent years, the problems of studying phraseological units have been raised. The reason for this is that there is still no mature agreement between various studies of phraseological units. Profiles will be published, although quantitative compounds are not yet fully understood. Another reason is new expressions in the language, to what extent they are included in the system of phraseological units - whether they remain relevant or not.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova